

Ivan Rupnik

Grad kao proces

Svoje istraživanje *Zagreba nazvali ste PROJECT ZAGREB / TRANSITION AS CONDITION STRATEGY PRACTICE. Na koji način poimate tranziciju kao stanje, odnosno stanje stalne promjene, kontinuirane nestabilnosti – Saša Randić i Idis Turato nastupaju na Venecijanskom bijenalu 2006. s tezom "plodnog zaostajanja" (fertile delay), u smislu da ono otvara mogućnost izbjegavanja patterna razvoja koji su se drugdje pokazali neuspješnima. Jesmo li u tom smislu iskoristili prednost vlastita "plodnog" zaostajanja?*

– Tranzicija kao stanje, naročito tranzicija kao permanentno stanje, znatno je drukčija od pojma "plodnog zaostajanja", po tome da "plodno zaostajanje" implicira da 1) postoji zajednički plan da se svijet dalje razvija a da je Hrvatska jednostavno iza tog rasporeda i 2) jednostavno usljed činjenice bivanja iza tog "voznog reda" leži neki potencijal. Tranzicija kao permanentno stanje podrazumijeva 1) da je suvremeno stanje, po sebi, stanje stalne promjene bez mogućnosti sagledavanja kraja tog procesa i 2) ne samo da se bivši "Istok" mijenja nego je i "Zapad" u tranziciji. Na primjer, javni sektor u "čvrstim" europskim demokracijama smanjuje se i privatizira u mjeri koju je nemoguće predvidjeti. To znači da urbanom planiranju, primjerice, nedostaju mnoge fondacije na koje se oslanjalo i zbog kojih je moglo funkcionirati. Nestabilnost tranzicije otvara puteve u nepoznatu, ne predeterminiranu budućnost. Eksperimentiraj i inoviraj ili nestani, nemoj samo čekati da vidiš što će biti.

Umjesto da nam omogućiti da izbjegnemo ranije pogreške, stanje tranzicije čini uvoz *ready made* arhitektonskih, planerskih, političkih i drugih translokalnih modela (koristimo termin "trans-lokalno" umjesto "globalno", jer su čak i najgeneričniji, odnosno najizvorniji modeli u jednom trenutku derivirani iz konteksta, npr.

nacionalna država: Francuska, Engleska u doba industrijalizacije, Amerika masovne potrošačke kulture) nemogućim, jer ne postoji podloga za njihovu implementaciju. Umjesto toga, pragmatičnije reakcije na specifične uvjete, koje nazivamo strategijama, javljaju se najprije spontano, ponekad s malom dozom svijesti kao svojim krajnjim potencijalom. Te strategije koje se pokazuju najučinkovitijim "na terenu" postaju osnove za praksu repetitije uspješne strategije kroz prostor i/ili vrijeme.

Što znači simbol ">" iz naslova projekta? Je li jednostavno riječ o dizajnerskom, formalnom rješenju?

– Simbol ">" implicira intiman odnos stanja, strategije i prakse, i sugerira da stanja stvaraju strategije koje zauzvrat stvaraju praksu što kreiraju nove kontekste ili stanja koja imaju potencijal ponavljanja procesa.

Formiranje identiteta grada

U kojoj mjeri se u Zagrebu podudaraju, odnosno razmimoilaze, strategija i praksa gradnje? I postoji li uopće strategija, u smislu promišljanja na razini cjeline, u mjerilu grada? Jer Zagreb je, po vašem mišljenju, još "grad u nastajanju", open work: generating city u smislu formiranja identiteta grada, koji će ga umjestiti u određeni politički, geografski i kulturni kontekst?

– Dvije su vrste strategija koje smo naveli u knjizi: one koje je jednostavno rješavaju neposredne probleme tranzicijskog stanja i one koje namjerno generiraju nove mogućnosti, otvaraju nove granice, stvaraju vlastite tranzicije. Na primjer, dvadesetih godina prošlog stoljeća tipologija vojnih kasarni korištena je za smještaj sve većeg broja (i)migranata koji su pristizali u Zagreb, što je bio odgovor na nedostatak stambenog prostora kojim je isti trenutačno i riješen.

Zagreb je danas suočen s novim izazovom, onim organiziranja postojećeg urbanog tkiva koje je djelomično završeno, ali

Silva Kalčić

U povodu međunarodne gostujuće izložbe Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta Harvard *PROJEKT ZAGREB / TRANZICIJA KAO STANJE > STRATEGIJA > PRAKSA* jeddan od njezinih autora govori o stanju tranzicije, osobito u arhitekturi

Međunarodna gostujuća izložba Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta Harvard *PROJEKT ZAGREB / TRANZICIJA KAO STANJE > STRATEGIJA > PRAKSA*, Muzej grada Zagreba, Zagreb, od 19. ožujka do 30. travnja 2008. Autori izložbe i istomene knjige koja je nastala kao rezultat višegodišnjeg istraživanja su Eve Blau i Ivan Rupnik

puno problema. Osamdesetih godina 19. stoljeća te tridesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća zagrebački intenzivan rast "po-tiče" grad da preskoči problematična područja, zone razvoja na rubu, i tek se kasnije vratio na razrješavanje postojećih problema. Prostor oko Jelačićevog trga, na primjer, koji je trebao biti definiran i razvijen šezdesetih 19. stoljeća, zaobiden je radi zone oko buduće Zelene potkove jer je bila manje problematična, iako ne bez problema. U dvadesetim godinama 20. stoljeća grad je narastao prema Maksimiru, u smjeru istoka, a potom je, 1960-tih, Trnje preskočeno da bi se sagradio Novi Zagreb. Sada su sve te zone pod pritiskom gradnje, ali Grad ima teškoće u upravljanju i planiranju razvoja.

Pojam *open work* ne podrazumijeva samo nezavršeni posao (djelo), kako ga definira Eco. To je otvoreni, interaktivni, ali jasan posao, odnosno djelo. Grad Zagreb bi mogao biti opisan na taj način, sa svojom određenom logikom koja nikad nije dovršena, zaokružena, no još je čitljiva i održiva za buduće projekte; ali istodobno joj treba određen stupanj redefiniranja (Centralne osi ili Sveučilišne aleje, na primjer).

Spominjete tezu o Austro-Ugarskoj kao eksperimentalnoj državi – slažete se da je imala "eksperimentalnu" i multinacionalnu strukturu (poput Rimskog Carstva u starom vijeku) što je utjecalo i na način projektiranja željeznice i provođenja industrijalizacije – a to je svjedočanstvo bila i Jugoslavija: Zagreb je jedini veći grad koji ima iskustvo oba centra. S obzirom na povijesne slojeve Zagreba naročito su vidljivi srednjovjekovni (Gornji grad), historičistički habsburški (Donji grad s dominantnim habsburški zutom bojom pročelja), moderni (akromatski, prevladava

"nepostojeća" bijela; relativno vernakularni funkcionalizam: slažete li se s tezom da je vernakularan primjerice materijal, zeleni skriviljevac sa Zagrebačke gore na bazama obiteljskih kuća, boja – modra galica kojom Planić boji zgradu Napretka na uglu Gajeve i Bogovićeve ulice, ali i kvazi-mediteranski dub koji se očituje u brisoleju kao lajtmotiv zagrebačkih objekata moderne), postmoderni i post-postmoderni. Čini se da je među njima moderna tridesetih prošlog stoljeća najviše vrednovana, odnosno valorizirana, kakvo je tvoje mišljenje o tom pitanju? Koje objekte, planirane zone odnosno autore možete istaknuti kao govoriš o arhitekturi Zagreba? Što misliš o urbanom planiranju Zagreba, u doba Kršnjavoga i danas? Tvrdiš da je Donji grad uistinu više funkcionalistički negoli Novi Zagreb s apstraktnim sustavom planiranja koji traži diktat politike moći. S obrazloženjem da je Novi Zagreb bio centralno planirani i dobro financirani projekt, ali neuspit, uspoređujući situaciju u Zagrebu u doba Veselava Holjeva s istodobnim ruskim primjerom autonomnog djelovanja, bez međusobne suradnje i konzultacija, institucija koje se bave konstrukcijom (projektnim), planiranjem i gradnjom. Možete li objasniti tu tezu?

– Ideja eksperimentalnog je Manfreda Tafurija, on nije govorio posebno o Austro-Ugarskoj, to je opća teorija koju je koristio da bi kritizirao avangardne koncepcije inovacije ranog 20. stoljeća. "Avangarde su uvijek afirmativne, apsolutističke, totalitarne, smatraju da njihova lingvistička revolucija ne samo implicira, već uistinu 'realizira' društveni i moralni preokret. Kad Picasso kaže 'ja ne tražim, ja nalazim', savršeno izražava izrični karakter avangardi". Tafuri tome suprotstavlja ideju eksperimentalnog: "Eksperimentalno je, naprotiv, stalno odvajanje i sastavljanje, bivanje u kontradikciji, poticanje novih jezika i sintaksi koje svejedno nisu kao takve prihvaćene. Njihove novine mogu hrabro biti lansirane k nepoznatom, ali lansirana platforma je čvrsto usidrena na zemlji". (*Teorija i povijest arhitekture*, 1980., 103.-04.)

Rad u permanentno (stabilno) nestabilnim uvjetima

– Ta je koncepcija posebno korisna kako bi se shvatilo modernizam u Zagrebu između dva svjetska rata, ali može se

Ivan Rupnik, rođen 1977. u Zagrebu, studirao je arhitekturu u New Yorku i Bostonu, na Harvardu, gdje je danas izvanredni profesor arhitekture. Između ostalog vodi ljetne seminare arhitekture na spomenutoj Harvard Graduate School of Design, gdje mnogi studenti smatraju arhitektonsku edukaciju bitnim dijelom svoje buduće karijere, iako istodobno ne žele biti arhitekti. Te su seminare završili mnogi kustosi, znanstvenici, pa i potpredsjednik Yahoosa, glumci i odvjetnici. Interdisciplinarnost podrazumijeva otvoreni stav prema drugim disciplinama, no istodobno moraš definirati svoju specifičnu disciplinu i poznavati konceptualna sredstva tvoju disciplinu razliku od ostalih. ■

razgovor

iskoristiti i za druga povijesna razdoblja. Primjerice, možemo komparirati Zenit i Zemlju kako bismo je vidjeli na djelu. Zenit je posudio i uveo program avangarde, modulirao ga je da bi predložio "novog balkanskog arhitekta". Zemlja, a posebno arhitekti u grupi radili su na način puno sličniji Tafurijevoj eksperimentalnoj metodi.

Posebno vam je zanimljivo lik Drage Iblera, za kojega smatrate da poput Rema Koolhaasa nije znao crtati, ali je bio ponajprije dobar urbanist, planer urbanih poteza. Naročito vam je zanimljivo projekt Zakladnog bloka, i uopće zagrebačkih blokova i pitanje njihovog trajanja. Vaša je teza da unutar blokova regulacije nisu bile tako stroge, pa su se u njih umještale kinodvorane kao mjesta društvenih odnosa, a prema Iblerovoj ideji. Naglašavate kao dobar primjer recentnih intervencija u blokove i otvaranje novih poteza projekte studija 3LHD za bivša kina Apolo i Lika. Zašto?

– Njegov je slučaj zaista zanimljiv. Po povratku u Zagreb sa studija vani, Ibler je pokušao primijeniti svojevrsnu "avangardnu" arhitekturu u Zagrebu. Problemi s kojima se suočio manje su se ticali pitanja odgovara li taj ili jedan stil lokalnom kontekstu, a više stvarnih metoda realizacije tih projekata, koje mu nisu bile dostupne. Morao je razviti niz novih strategija i u tom je procesu zaboravio na potrebu da afirmira, uspostavi novi stil. Činjenica da mnogi njegovi, kao i projekti drugih u međuratnom razdoblju "bolje" funkcioniraju "u svom kontekstu", ima malo veze s pojmom regionalizma, kako biva shvaćen, a više s pragmatičnim rezultatima rada u tranzicijskom, u nestabilnom kontekstu. Iz današnje perspektive imaju nenamjeravanu autentičnost, na koju nisu pretendirali. U to je vrijeme cilj bio inovirati, ali ta je inovacija morala koristiti bilo koje raspoložive resurse.

Isto se može reći za zagrebački poslijeratni period, čak za njega više, iako je teže ući u trag izvedenim djelima. Dok su u međuratnom razdoblju izvjesni klijenti, arhitekti i drugi pojedinci bili u stanju razviti plodonosne strategije za rad koristeći prednosti rada u permanentno nestabilnim uvjetima, poslije rata, naročito u kasnim pedesetim i šezdesetim neki individualci u Zagrebu čini se da ne samo da su to napravili nego su uistinu i pokrenuli novi tranziciju, dajući prednost gradu. Većavlag Holjevac je izgleda shvatio da bi nova strategija mogla biti da se nadigra Beograd, oblikujući nejasan

pojam samoupravnog socijalizma u korist Zagreba. Godine 1956., na Kongresu jugoslavenskih gradova, Holjevac je zastupao veću finansijsku autonomiju. Iz toga je stvoren Zajednički stambeni fond. Također se zalagao za edukaciju radnika (da to čini sam grad a ne država ni određene tvornice), osnutkom Radničkog sveučilišta kao još jednog sredstva modernizacije i konsolidacije moći iz Federalne vlade u ruke grada. I dobro je poznato da je Vecin "najbezobrazniji" potez bio gradnja Zagrebačkog velesajma usprkos protestima iz Beograda. Sajam je prema već uobičajenoj zagrebačkoj praksi bio gurnut na rub grada, jednostavno radi jeftinog zemljišta i uopće mogućnosti slobode gradnje velikog kompleksa. Tek će kasnije prostori sajma biti reciklirani za druge programe. Holjevac je zamislilo multifunkcionalnost Sajma i prije nego je sagrađen. Sajam mu je dao izgovor da proširi gradske metropolitanske granice, kao i omogućio zagrebačkoj industriji direktan kontakt sa stranim tržištima te tako izbjegne posredovanje Beograda. Svi ti naponi samo su pripremili teren za eksperiment koji će provesti između 1957. i 1963. Zajednički stambeni fond izvukao je profit iz industrija lociranih u Zagrebu, a proširene granice grada dale su široka "polja" na kojima su mogla biti sagrađena nova planirana naselja. Umjesto središnjeg instituta za planiranje, Grad je zapravo imao relativno mali ured, koji je stavljao naglasak na strateško planiranje (Mirko Maretić). Mnoga nova naselja, posebno Folnegovićevo, Remetinac i Borongaj, bila su doslovno eksperimentalna polja gdje su razvijane metode urbanog planiranja, prefabriciranih konstrukcija i planiranja cjeline. Sajam je također postao prostor eksperimentiranja s novom potrošačkom kulturom u okvirima samoupravnog socijalizma, posebno novim modelom kupnje, samoposluživanjem. Ironično, ekonomska reforma 1965. i rast moći velikih građevinskih firmi okončali su taj plodonosan period eksperimentiranja. Holjevačeva prerana smrt također je pridonijela očitom nedostatku smjernica.

Klizališta su sačuvala zemljište za park

Vesna Kisić govori o klasičnosti zagrebačke moderne, dok je Darija Radović Mabečić ukazala na primjere avangarde u arhitekturi, pokazujući na izložbi hrvatske avangarde prema koncepciji Zvonka Makovića 2007.). Smatrate li (sljedeći misao Tafurija) da

nema avangarde u arhitekturi – zašto je tome tako? Tomislav Premerl govori o kontinuitetu zagrebačke moderne; turidite da je Zagreb jedini grad čija je postmoderna čvrsto naslovnjena na modernu. Kakvim vidite odnos punog i praznog u Zagrebu (možete li ponoviti zanimljivu i pomalo bizarnu priču o ulozu klizališta pritom, za čitatelje Zaveza?), treba li zoniirati vertikalne (oblikovati silhouetu grada) ili je "gradotvorba" spontana, a rast gotovo organski proces? Koja je vrijednost tzv. Zelene potkove i mogućnosti njezina širenja i benignih tranformacija?

– Oblikovanje silhouete grada od uvijek je bio težak proces. Zelena potkova je sjajan način da nadalje ilustriram mnoge ideje koje smo Eve i ja razvili, i koje sam već spomenuo. Zelena je potkova nastala kao odgovor na niz tranzicija ili pomanjkanja otvorene strategije koja bi nadila probleme u kojima se grad našao. Dva strateška odgovora na nestabilnost, koja su dovela do razvoja Potkove, ali im je nedostajala puna usredotočenost, bili su sljedeći:

1. Kao dio regulacijske osnove iz 1865., nova željeznička linija koja je povezala Budimpeštu s Rijekom preko Zagreba prošla je preblizu južnom gradskom rubu, što je dovelo do prijedloga zelene "tampom" (buffer) zone (u planu zvanom novi gradski perivoj). Ona je također trebala zakloniti grad od bučnih i smrdljivih vlakova. Bio je to očito konačni uvjet.

2. Drugi važan događaj, zapravo dva paralelna događaja, stvorili su istočni ogranak Potkove. Kemijski laboratorij i JAZU (danas HAZU) našli su se na rubu grada (oba su primjera dobro dokumentirana u knjizi Snješke Knežević na temu Potkove). Stoga je Potkova postala odgovorom na to nestabilno vrijeme. Milan Lenuci ne bi nužno kreirao baš potkove, ali je prepoznao potencijal te figure već u nastajaju (zatroveng zapadnog ruba) i razvio nove strategije koje će osigurati njezin opstanak usprkos pritiscima privatnika i izostanku političke podrške. Snješka Knežević sugerira da je Potkova kao takva ucrtana u plan grada kako bi potaknulo Zagrebačko sveučilište da se preseli dolje, s Gornjega grada.

Slazete li se s tezom Snješke Knežević da Zelena potkova nastaje po uzoru na Ringstrasse u Beču, s obzirom na to da je Potkova trasirana na pustopoljini, a Ring prati jarak kojim su bile opasane srednjoevropske zidine, u međuvremenu uklonjene, u trenutku kad ih je grad

"nadrastao", kao i ratna tehnologija?

– Dok je očito da je Lenuci, kao i neki drugi, smatrao bečki Ring mogućim modelom, ključna razlika je u načinu na koji je projekt realiziran. U Beču je Ring zahtijevao politički konsenzus prije samog planiranja poteza, odluku o tome koji programi bi bili locirani na Ringu i kakav bi mogao biti karakter otvorenog prostora. Zemljište je također posjedovala Kruna, Car. U Zagrebu je stanje tranzicije spriječilo sve te ključne elemente. Ring se, također, umjesto u već definirani fizički prostor definiran rušenjem gradskih zidina, dok je u Zagrebu Potkova zauzela kukuruzista. Umjesto "plodnog zaostajanja", Lenuci je vidio nestabilnost zagrebačkog konteksta kao priliku da zaobiđe formalne načine planiranja i razvoja u korist potpuno novog modela planiranja (iako ni on ni urbanisti 60-ih nisu možda bili svjesni svojih inovacija).

Gradski projekti

Treba li novu gradnju u Zagrebu provoditi putem natječaja, i to međunarodnih, ne samo na razini projekta zgrade nego urbanog planiranja i zoniiranja? U kojoj je mjeri arbitretura politička, u kojoj umjetnička i u kojoj tehnička disciplina? Odnosno, može li funkcionirati kao okidač mikro i makro socijalnih promjena?

– Trenutačni sustav javnih natječaja sasvim dobro funkcionira, uz nekoliko iznimaka, pa to može biti jedna od novih "strategija" koja će postati stabilna "praksa". Umjesto da se nužno provode međunarodni natječaji, Grad može razmotriti obnovu projekta *Okviri metropole* (Gradski zavod za planiranje razvoja grada i zaštitu okoliša iz Zagreba između 1995. i 1999. organiziraju godišnje međunarodne seminare pod tim nazivom) kao načina da se identificiraju interesna mjesta za grad, uspostavljajući dijalog sa stranim arhitektima te educirajući nove generacije mladih arhitekata kakva je bila uloga tih radionica, *workshopova* za generaciju koja je studirala devedesetih prošlog stoljeća. Druge forme "prakse" su također potrebne, kao dodatni klasičnom arhitektonskom projektiranju. Lenucijevo strateško planiranje događanja (*event*), ili izložbe *Poradica i domaćinstvo* koje je uspostavio Holjevac, trebaju nove suvremene ekvivalente. Novi načini reprogramiranja postojećih zgrada, naročito u Donjem gradu su također potrebni (3LHD je imao nekog uspjeha u tome). Nova strategija financiranja poznata kao *Gradski projekti*,

gdje Grad djeluje kao partner primarnog investitora čini se da ima potencijala, ali joj možda nedostaje vizija.

U svom projektu sagledavate Zagreb iz vizure arbitekata, dijakronijski i sinkronijski – koristeći arhivske materijale (tvrditi da su naši arhivi, poput onoga Fototeke Državnog zavoda, dobro organizirani i loše čuvani) što ih je motirao Bruno Babunek i s kojim nastavljate suradnju. Što time poenteirate, u kojim sve medijima projekt postoji i razvija se, kao work-in-progress, ili je završen pripremom putujuće izložbe (nakon Zagreba putuje u Oslo a projekt predstavljate i u Dubaiju) i objavom knjige? U tom slučaju, s kojim zaključkom odnosno sintetskom tezom istraživanja?

– Novi načini reprezentacije bili su dio projekta od njegovih početaka. Koristiženjem različitih softvera za mapiranje bili smo u stanju pratiti urbane prakse u nastajanju koje su generirale Zagreb, popunile zaobilježene praznine. Primjerice, postalo je jasno da, iako je malo donjogradskih blokova slijedilo ikakav regulacijski plan, zgrade koje čine perimetar blokova su disciplinirane. Takav način mapiranja kao primarnog "oruđa" istraživanja, koji je nadomjestio uvjerženije istraživačke metode, također je odredio mjesto gdje je rad bio i bit će prezentiran.

Neki od najkritiziranijih objekata moderne u Zagrebu, poput Ferimporta Stanka Fabrisa ili Likkog nebodera, sada su zaštićeni, revalorizirani u svijesti javnosti i od struke, no obnavljaju se metodom "presvlačenja" ili faksimila. Ilički neboder, primjerice, izgubio je karakterističnu providnost (više nije zgrada kroz koju se vidi), a nabrani aluminij koji su autori (1958.) navodno rabili kao tehnološki dostupno, ali alternativno rješenje prvobitnoj zamisli (bila je to prva zgrada s aluminijem pročeljem u bivšoj državi za koju su aluminijeve oplate izrađene u Tvornici aviona u Pančevu), sada koriste Kazuyo Sejima i Ryue Nishizavava/ SANAA na The New Museum of Contemporary Art u New Yorku (u vizualnom efektu, materijal je drugaciji)? Što mislite o potrebi i načinima zaštite zgrada moderne u Zagrebu i uopće, i koje zagrebačke biste s posebnom pažnjom sačuvali?

– Osobno imam svoje omiljene zgrade, kao i svakito drugi u Zagrebu, i sve one trebaju biti sačuvane (normalno bi se trebalo voditi računa o obnovi i konzervaciji spomenika). U projektu smo se fokusirali na skrivenu logiku projekata, koju treba "sačuvati" više od njihovo-

vog materijalnog karaktera, pojavnosti. Zakladni blok kao objekt i kao živa urbana praksa može biti shvaćen na način na koji je Roland Barthes opisao brod Argonauta: na kojemu je bio mijenjan dio po dio tijekom putovanja, da bi na koncu bio potpuno novi objekt u materijalnom smislu. Argonauti su zamijenili svaki dio tako da su završili putovanje s novim brodom, a da nisu morali promijeniti njegovo ime (Argo) ili njegovu formu. Zakladni blok, prvo projektiran 1929., i građen tijekom 30 godina, nadilazi svoju materijalnu stvarnost, "Neboder" može biti ponovo izmijenjen u materijalnom smislu, i to bi moglo biti mjesto za međunarodni natječaj, a da ne izgubi svoju primarnu logiku. Adaptacija Kina Lika i Apolo, studija 3LHD, također sugerira da su kazališta Donjega grada važna na način da omogućuju mrežu institucija i pasaža koji prožimaju blokove Donjeg grada, i da je njihov program fleksibilan.

Struj Đuro Đaković

U svom projektu široko pimate arhitekturu, uključujete u njege i "arhitektonski stroj" Okviri/Frameworks s Bijenala arhitekture u Veneciji 2004., tima umjetnice i arhitekata Ivane Franke, Petra Miškovića, Leo Pelivan i Tome Plejića. Mnogi su arhitekti moderne bili zaokupljeni idejom "totalnog dizajna", napravili "svoju stolicu", radili sajamske i nacionalne paviljone, bavili se grafičkim dizajnom (Aleksandar Srncac tako je bio grafički urednik ženskog časopisa Svijet), nastupali na Milanskom trijenalu i sl. Također i rubnim područjima arhitekture, dizajna i moderne i suvremene umjetnosti. Kakvom vidite stvarnu i poželjnu (u programskom, formalnom i organizacijskom smislu) budućnost Zagrebačkog velesajma (na treći, u ovom trenutku, lokaciji) i prazne međuzone prema Savi trenutno na korištenje Hipodromu, te prethodne lokacije sajma, sada kompleksa Studentskog centra?

– Projekt *Okviri/Frameworks* je zanimljiv iz niza razloga. Čini se da nastavlja stvarno zanimljivij tražetoriji sajamskih paviljona, naročito onih koje su projektirali članovi EXAT-a (prije formiranja grupe) tu su i Richterovi paviljoni, naročito njegov paviljon za Milansko trijenale, gdje su ideje pokreta Novih tendencija mogle biti videne kao arhitektonske manifestacije. Projekt *Okviri* je naročito impresivan kad uzmemo u obzir to da je većina autora tada bila u svojim dvadesetim godinama, kada su projektirali i gradili projekt. Projekt je punktiran izvjesnu vrstu paleo-tehnološkog *know-how* (strij *Duro Đaković*).

Zagrebački sajam je jedan od najzanimljivijih urbanih pojava u Zagrebu. Skoro svaki značajni prostor u gradu je jednom bio sajmište (Markov

trg, Jelačićev, Trg maršala Tita, SC). Savska 25 i Velesajam su naročito zanimljivi. Savska 25 izvrstan je primjer kako novi program umetnut u postojeći kompleks može promijeniti taj kontekst, stvarajući nove vrijednosti. Mnogi od najznačajnijih kulturalnih proizvoda sedamdesetih i osamdesetih proizašli su iz tih transformacija. Velesajam u Novom Zagrebu bio bi sjajna lokacija za novu eksperimentalnu transformaciju. Njegova je izvorna funkcija prošla, no svejedno je uvijek bila namjera da funkcionira kao sajmište dok Novi Zagreb ne "naraste". Danas je tipično da se "transformiraju" stare industrijske zgrade u skupe apartmane. Riječ je o transformaciji koja nastaje na papiru u arhitektonskom studiju, i na tablicama u Excelu investitora. Velesajam, kao i SC, može biti transformiran u *real time*, udoljujući događanja i programe koji najprije mogu biti temporalni, a tada početi taložiti fizičke slojeve. Studentski centar trenutno dobiva potrebnu pozornost u smislu restauracije, ali još treba više vizije, kao i strategiju financiranja svojih mnogih značajnih kulturnih institucija.

Koje aktualne arhitekture i arhitekturu u Zagrebu i Hrvatskoj možete istaknuti, prema kvalitativnom kriteriju? Kakvom valoriziravate novu zgradu Muzeja suvremene umjetnosti Igora Franića, ne samo u projektnom i smislu korištenja materijala te citata arhitektonskih elemenata zagrebačke moderne (prateći formu letećeg tepiha, a ne kako se krivo tumačilo Kniferovog meandra, stiliziranog tijeka korita rijeke koja je u ovom slučaju simbolički mogla biti Sava) nego i u smislu potreba izlaganja suvremene umjetnosti, poput white cuba i black boxa, integriranja javnog prostora u izlagačke koncepcije, umještanja gigantskih instalacija i sl?

– Smatram da je općenito kvaliteta arhitektonskog projekta u Hrvatskoj vrlo visoka, iako je kvaliteta gradnje, nešto nad čime arhitekti imaju samo malu mogućnost kontrole, za usporedbu, vrlo niska, s tek nekim iznimkama. Tu je i opći problem to što dizajn nije dio generalne financijske strategije Hrvatske, na način na koji je to, primjerice, u Sloveniji. Tako da izvozimo resurse, debila iz Gorskog kotara, na primjer, u Italiju, i natrag ih kupujemo u formi luksuznog namještaja. Jedan od najzanimljivijih trendova u arhitekturi je novo bavljenje konstrukcijom zahvaljujući novim tehnologijama kojima se mogu izvesti kompjuterski generirani oblici. Zanimljiva mogućnost je promisliti o tome kako bi industrija brodogradnje mogla biti prenamijenjena za "high end construction". Drugi važni aspekt hrvatske arhitektonske scene je činjenica da se većina projekata još odabire na javnim anonimnim natječajima.

Projekt za novi Muzej suvremene umjetnosti je dobiven na taj način. Nisam potpuno neutralan u tom pitanju jer sam radio nakratko u to vrijeme u studiju Njirić&Njirić (koji dobiva drugu nagradu, op. – ur.), i tako sam na neki način i sam sudjelovao u natječaju. Projekt Igora Franića je zanimljiv u prostornom smislu, i obćavajući; čini se da je bilo bezbroj problema tijekom gradnje za koje arhitekt ne snosi svu odgovornost. Najvažniji aspekt projekta zapravo je definiran samim natječajem, a to je lokacija u Novom Zagrebu, nasuprot Velesajmu. Tek kad sam Velesajam zauzme svoj pravac (kao budući centar toga dijela grada kako je i bio zamišljen od 1957.), MSU će stvarno početi živjeti svoj arhitektonski život. Treba vremena da se sagradi dobra arhitektura, a još više vremena treba da zaživi, drukčije ju je teško vrednovati.

Forma slijedi geografiju

Insistirate li na Harvardu na interdisciplinarnosti i multimedijalnosti, tj. suradnji arhitekata, urbanista, krajobraznih arhitekata, prometnih stručnjaka, suvremenih umjetnika, sociologa i tzv. environmental dizajnera? Možete li navesti pozitivne primjere takve sinergije iz recentne arhitektonske produkcije u svijetu? Riječ je ipak o stvaranju kulturnog proizvoda, prema načelu antidizajna, a ne robe i pamfleta u službi kapitala, industrije i marketinga.

– The Graduate School of Design ne spominje arhitekturu u svom nazivu (zbog čega ljudi misle da Harvard nema školu arhitekture) jer insistira na interdisciplinarnosti. Studente se potiče da studiraju financije, *public policy* i kompjutorsko programiranje zajedno s arhitekturom, pejzažnom arhitekturom i urbanim planiranjem. Neki primjeri interdisciplinarnog projektiranja u praksi mogu se vidjeti u djelu Rema Koolhaasa, primjerice u razvijanju potpuno nove strategije kupnje i internetske nazočnosti za Pradu, ili u njegovu pokušaju da redizajnira zastavu Europske unije. U povijesti Zagreba pedesetih i šezdesetih interdisciplinarnost je bila na vrhuncu, pa je tako projekt *Porodica i domaćinstvo*, niz izložaba na Zagrebačkom velesajmu, kombinirao arhitekturu, industrijski dizajn i nove forme "marketinga" životnog stila ("lifestyle" marketing) i samoposluživanja.

S obzirom na pozicioniranje na raskrižju prvog i trećeg svijeta, smatrate li Zagreb srednjoeuropskim, postsocijalističkim, predmediteranskim ili balkanskim gradom? Također, ima li Balkan nužno negativne konotacije (Ljubomir Micić je, spomenuli ste, govorio o "barbarogeniju") i što pod Balkanom podrazumijeva prosječan Amerikanac, s obzirom na to da trenutno živi u Bostonu? Iščitali ste Karamana i smatrate

da se bez nove teorije istraživanja ne može istraživati ovaj prostor. U kom smislu?

– Svaki je grad jedinstvena stvarnost. Zagreb je bio dijelom dviju vrlo eksperimentalnih država, što ga čini posebnom vrstom grada. Ima nevjerojatno veliko metropolitansko područje za europski grad s populacijom manjom od milijuna. Veći dio grada izrastao je tijekom dvadesetog stoljeća. Ti uvjeti mogu se koristiti u mapiranju specifičnosti Zagreba, dok nazivi poput *Balkan* ili *mediteranski* nisu tako korisni. Spomenuto sam Ljubu Karamana jer mislim da je bio prvi povjesničar umjetnosti, arheolog i teoretičar, koji je insistirao na tome da najprije moraš promijeniti "oruđa" analize da bi shvatio ovu regiju.

Godine 1930. na primjeru različitih praksi povijesti umjetnosti definirao je dva temeljna "tabora": jedan koji možemo povezati s Bečom ili bilo kojim centrom moći koji je vidio hrvatsku kulturu kao derivat germanske, talijanske ili "balkanske". Kao drugu krajnost Karamana je opisao drugu vrstu povjesničara umjetnosti, uglavnom lokalnog, koji je hrvatsku kulturu vidio kao jedinstvenu i izuzetnu. No, nijedan pristup, čini se, nije zadovoljio Karamana. On je anticipirao područje danas znano kao "geografija umjetnosti" (*Geography of Art*), iako je malo njegovih tekstova iz toga područja, na žalost, prevedeno), studirajući i mapirajući gdje se sve pleter pojavljivao u srednjem vijeku. Našao je da se javljao istodobno u brojnim "periferim" regijama između utjecaja Franaka, Bizanta i arapskog utjecaja na Iberskom poluotoku, pa su to Katalonija, Provansa, centralna Italija i Hrvatska. Umjesto hibridne ekspresije dva dominantna kulturna tipa, Karaman je uveo pojam "slobode periferije", dajući umjetnicima u tim područjima da u svom djelovanju biraju između modela i, što je važno, eksperimentiraju, jer nisu imali ni potpore ni prepreka poput umjetnika koji su radili u centrima moći ili njihovim provincijama. Čini se da je od Karamana preuzeta samo teorija periferije, ali ne i ideja potrebe konstantne reinvenije samih sredstava proučavanja (*tools of study*). Također bih želio citirati svog dobrog prijatelja i arhitekta Tomu Plejića koji je, kad su ga, nakon predavanja koje je održao na Harvardu prije nekoliko godina, pitali što za njega znači Balkan, odgovorio: "Ništa".

Ima li Harvard namjeru sudjelovati u stvarnim procesima "nastajanja" Zagreba? Spominjete želju i konkretan projekt suradnje na mapiranju zanimljivih lokacija za programsko zoniranje, i infrastrukturu u procesu revitalizacije, poput Kampusu na Borongaju? Jer smatrate da je Zagreb nastajao na strategijama koje su proizlazile iz tranzicijskih situ-

acija, nenamjerno odnosno slučajno, pa bi neke bile prepoznate kao uspješne i kao takve bile bi ponavljane, odnosno postajale princip gradogradnje. Kakav je vaš, dakle, PROJEKT ZAGREB?

– Harvard je vrlo velika institucija s visokim stupnjem decentralizacije, što se smatra važnim generatorom novih ideja. Harvard nema nikakve intencije spram Zagreba. Eve i ja imamo vlastite interese (iz kojih je proizašao i naš rad o Zagrebu), mnogi se od njih preklapaju, i nadamo se da ćemo nastaviti raditi na Zagrebu i Hrvatskoj, i dok ćemo god biti u stanju opravdati stručnu važnost našeg rada Harvard će nas nastaviti podupirati.

Prije tri tjedna organizirao sam za delegaciju sa Zagrebačkog sveučilišta na čelu s Bojanom Baletićem posjet različitim američkim sveučilišnim kampusima, uključivo Harvard, MIT i Yale. Baletić je pratio *Projekt Zagreb* od početka procesa i uvidio da se naši interesi i ideja planiranja novog kampusu na Borongaju preklapaju. To je prilika da primijenimo neke lekcije koje smo naučili kroz istraživanje suvremenoga grada. U stvari, Sveučilište je bilo jedna od institucija koje su povećale "spuštanje" s Gornjega grada na Zelenu potkovu (zahvaljujući Lenucijevoj zavodljivoj figuri), i utrle su put prelaska železničke pruge u smjeru juga. Organizirao čemo niz radionica u kojima ćemo istraživati što sveučilišni kampus može biti i kako razvoj borongajskog kampusu može usmjeriti generalni razvoj Zagreba, kojemu trenutno, čini se, nedostaju smjernice.

Razvoj Zagreba nije nasumičan (*random*). Nestabilnost uzrokovana stalnim stanjem tranzicije nije generalna Zelenu potkovu ili Zagrebački velesajm; izvjesni individualci, ponekad isprva ne s namjennom, no uvijek s vizijom i vrlo specifičnim ciljevima naučili su kako razviti metode projektiranja, planiranja i izvođenja koja su relevantna danas kao u vrijeme njihovih početaka, u Zagrebu kao i drugdje. Naziv knjige inzistira na Zagrebu kao projektu ("open work"), koji je interaktivan i otvoren, ali istodobno čitljiv i autorski. Kad je Vladimir Antolić, član CIAM-a, radeći u najmravnijim godinama komunizma projektirao svoj prijedlog novog središta Trnja, jedini planer kojega je spomenuo bio je Milan Lenuci. Iako su se mnogi uvjeti promijenili od Lenucijevog vremena, Antolić je bio svjestan da je Zagreb bio projekt i da, nastavljajući projekt, pokazuje da shvaćate njegovu trenutnu poziciju, njegov izvorni razlog (nastanka), kao i potrebe daljnjih inovacija. Isto se može reći za Zagreb danas. ▀

Odgovore je s engleskoga prevela Silva Kalčić